

AZERBAIJAN'DA ANA DİLİNİN ÖĞRETİLMESİNE YÖNELİK YAZILMIŞ İLK DERS KİTAPLARI

Vafa SAVAŞKAN*

Özet

XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında Azerbaycan'da ana dilini öğretmek için ders kitabı ve diğer ders materyalleri hazırlamak alanında ilk adımlar atılmıştır. Bu dönemde yazılan ders kitaplarının asıl amacının ana dilinin öğretilmesini kolaylaştırmak olduğu bilinmektedir. Azerbaycan Türkçesini öğretmek amacıyla yazılmış bu ders kitapları, okullarda ana dili derslerinin daha verimli bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Bu araştırmada, XIX. yüzyılda Azerbaycan'da ana dilinin öğretilmesine yönelik yazılmış ilk ders kitapları incelenmiştir. İnceleme yapılırken ders kitaplarının özgün adını muhafaza etmek için herhangi bir aktarma yapılmamış, bazı kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılığı parantez içerisinde gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan'da eğitim, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ders kitapları.

THE FIRST WRITTEN BOOKS IN AZERBAIJAN AIMED AT THE TEACHING OF MOTHER TONGUE

Abstract

In 1830s in Azerbaijan, the first steps were taken towards preparing textbooks and other materials in mother tongue. It was known that the main aim of these written textbooks in this period was to facilitate the teaching of the mother tongue. These written textbooks aimed at the teaching of Azerbaijani Turkish language, enabled to carry out mother tongue lectures efficiently. Therefore, this study examined the first written books in the 19th century aimed at the teaching of mother tongue in Azerbaijan. When examining textbooks to maintain the original names of them, some of the words are shown in parentheses in Turkey Turkish and no quotations were used.

Keywords: The education in Azerbaijan, Azerbaijan Turkish language, Azerbaijan Turkish textbooks.

Ø. Giriş:

Azerbaycan'da XIX. yüzyılın 20'li yıllarında ders kitaplarının yazılması konusunda ciddi sorunlar yaşanmıştır. Programlarla ders kitapları arasındaki uyumsuzluklar, tecrübeli öğretmenlerin eksikliği, yayınevlerinin yetersizliği, bilimsel alanlarla ilgili terminolojik sözlüklerin olmaması ders kitaplarının yazılmasında ve yayınlanmasında zorluklara neden olmuştur.

* Yrd. Doç. Dr.; Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, vafasavaskan@artvin.edu.tr.

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti yıllarında yeni okulların faaliyete başlamasıyla ders kitapları ve diğer ders materyallerinin hazırlanması için bazı adımlar atılmıştır. 1921 yılının Haziran ayında Halk Maarifi Komissarlığı'nın nezdinde Azerbaycan Devlet Neşriyatı - Azerneşr- faaliyete başlamıştır. Böylece, 1920-1921 eğitim öğretim yılında Halk Maarif Komissarlığı tarafından ders kitaplarının sistemli bir şekilde basılmasına başlanmıştır. Öncelikle, Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulana kadar olan dönemde ana dilinde yazılmış ders kitapları (Abdulla Şaig'in "Uşag Gözlüyü", Mahmud Mahmudbeyov'un "İkinci İl" vs.) bazı değişiklikler yapılarak yeniden basılmıştır. Bunların yanı sıra 20'li yıllarda Mahmud Mahmudbeyov'un 1907-1908 yıllarında bastırıldığı "Türk Elifbası ve İlk Giraet"; M. Mahmudbeyov, S. Ahundzade, S. Ebdürrehmanzade, F. Ağazade, A. Talıbzade ve A. Efendizade'nin "İkinci İl"; M. Mahmudbeyov ve A. Sehhet'in "Üçüncü İle Mehsus Giraet"; A. Şaig'in 4. ve 5. sınıflar için "Giraet Kitabı"; A. Efendizade'nin "Türk Elifbası" ders kitapları düzenlemeler yapılarak ders materyali olarak kullanılmaya başlamıştır (www.edu.gov.az/upload/file/cixish-20.11.10 pdf).

20'li yılların başlarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde başlamış alfabe değişikliği alanında çalışmalar tekrar canlanmaya başlamıştır. 1921 yılının Ocak ayında Halk Maarifi Komissarlığı nezdinde Alfabe Islahatı Üzere Komisyon, bir süre sonra-1922 yılının Mayıs ayında- Yeni Türk Alfabe Komitesi oluşturulmuştur. 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihlerinde Bakü'de düzenlenen I. Uluslararası Türkoloji Kurultayı Latin alfabesine geçiş aşamasında önemli rol oynamıştır. Böylece Azerbaycan'da alfabe ıslahatı, Latin alfabesine geçişle ilgili hükümet kararı ile sonlandırılmıştır. 1 Ocak 1929 tarihinde yeni alfabeyle geçiş resmen ilan edilmiş ve okullarda öğretim bu alfabeyle yapılmaya başlamıştır. 30'lu yıllarda Azerbaycan'da Latin alfabesiyle ders kitaplarının yazılması ve basılması gerçekleşse de SSCB'de yapılan Ruslaştırma siyasetiyle bu alfabe 11 Temmuz 1939 tarihinden itibaren kaldırılmış ve 1 Ocak 1940 tarihinde bütün eğitim kurumlarında Kiril alfabesi uygulanmaya başlamıştır. Böylece, 1930'lu yıllarda Azerbaycan'da eğitim öğretimin Sovyet ideolojisine bağlı kalınarak yapılması sürecine başlanılmış oldu. Azerbaycan eğitim sisteminin içeriğinde bu dönemlerde yapılan değişiklikler kapsamında, ders kitaplarında millî ve manevi değerleri yansıtan metinlerin çıkarılarak bunların yerine "sosyalizm ideolojisine" sadık öğrenciler yetiştirmek için "beynelmilel" konular içeren metinlerin getirilmesi gösterilebilir (www.edu.gov.az/upload/file/cixish-20.11.10 pdf).

Azerbaycan'da yeni faaliyete başlayan okullarda ana dilinin öğretilmesi için gerekli ders kitaplarının olmaması büyük zorluklara neden olmuştur. Bu zorlukların çözümü üzerine düşünen eğitimciler, yeni açılan devlet okullarında kaliteli ders kitaplarının olmasını talep etmiş ve yayınlanacak bu ders kitaplarının gençleri doğru eğitmesini, dinî görüşlerden uzaklaştırmasını, onlara gerçek hayatı öğretmesini istemişlerdir. Bu dönemlerde Azerbaycanlı eğitimciler, mollahanelerde (dinî okul) ders aracı olarak kullanılan dinî kitapları çok ciddi bir şekilde eleştirmiş ve “Gülüstan”, “Büstan”, “Elif-Leyla”, “Tebir-i Hab”, “Came-i Abbas”, “Gülsüm-Nene”, “Tarih-i Nadir” gibi kitapların öğrencileri olumsuz etkilediğini savunmuşlardır (Tagiyev, 1993, s. 54).

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da eğitim alanında baş gösteren sorunlardan biri de ders kitabı yazma çalışmalarıydı. Yeni okulların açılmasıyla yeni ders kitaplarına olan talep artmaktaydı. Bu sorunlar, Azerbaycan öğretmenlerinin I (1906) ve II (1907) kurultaylarında da gündeme getirilmiş ve müzakere edilmiştir. Kurultay'da eğitim-öğretim alanında alınan kararlardan biri de ilkokullar için ana dilini öğretmek için ders kitapları yazma olmuştur. Böylece, Mahmud Bey Mahmudbeyov, Abbas Sehhet, Reşid Bey Efendiyev, Abdulla Şaig gibi Azerbaycan eğitimcileri Azerbaycan Türkçesini öğretmeye yönelik kitaplar yazmaya başlamışlardır (www.edu.gov.az/upload/file/cixish-20.11.10.pdf).

Böylece, XIX. yüzyılda Azerbaycan'da yeni faaliyete başlayan devlet okullarında Azerbaycan Türkçesinin bağımsız bir ders olarak öğretilmeye başlamasıyla birlikte Azerbaycan Türkçesini öğretmek için ders kitabı yazma girişimleri için ilk adımlar atılmıştır. Bu ilk ders kitaplarının yazılmasında Tiflis Kaza Okulu ve Tiflis Gimnaziyası öğretmenlerinin de büyük katkısı olmuştur. Bu yıllarda Yusif Zeynalov'un “Ana Dili”, “Oku Kitabı”; Ali Mesrur Gafarlı'nın “Ana Dili”; Feyzulla Gasımzade'nin “Oku” kitabı; Ağamammed Abdullayev ve Feyzulla Gasımzade'nin “Ana Dili”; Elekber Babazade'nin “Türk Dili”; “Gulam Elekberli'nin “Türk Dilinin Grammatikası ve Yazı Gaydaları”; Ebdülezel Demirçizade'nin “Türk Dili” ders kitapları bastırılmıştır (Ahmedov, 1985, s. 31).

1. Araştırmanın Amacı:

Bu araştırmanın amacı, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da ana dilinin öğretilmesine yönelik yazılmış ilk ders kitaplarıyla ilgili bilgi vermektir.

2. Yöntem:

2.1. Araştırmanın Modeli:

Araştırma verileri, nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman incelemesi yoluyla değerlendirilmiştir. Doküman incelemesi yaparken izlenebilecek birçok aşama vardır. Her araştırmacı bu aşamaları yeniden yorumlayabilir. Bu, araştırmacının doküman incelemesi sonucunda elde etmeyi hedeflediği veriyi veya dokümanları ne kadar kapsamlı ve derinlemesine incelemek istediğine ve araştırma probleminin niteliğine bağlı olarak gelişmektedir (Yıldırım, Şimşek, 2001, s. 193). Bu araştırmada da elde edilen dokümanlara ulaşıldıktan sonra sırasıyla dokümanların özgünlüğü kontrol edilmiş, dokümanlar anlamlandırılmış, veriler analiz edilmiş ve kullanılır duruma getirilmiştir.

3. Bulgular ve Yorum:

“Nesihetname”: XIX. yüzyılın 30-40’lı yıllarında, Azerbaycan’daki mollahane ve medreselerdeki eğitim öğretim için kullanılan kitaplar artık yeterli olmadığından Abbasgulu Ağa Bakıhanov Güdsi, 1836 yılında “Nesihetname” isimli bir ders kitabı yazmıştır. Bu kitap, Bakıhanov’un “Tehzibü’l-Ehlag” eserinden sonra eğitimle ilgili ikinci eser sayılmaktadır. “Nesihetname” XX. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan’daki medreselerde Azerbaycan Türkçesini öğreten tek ders kitabı olarak kullanılmıştır (Abdullayev, 1966, s. 68).

“Türk-Tatar Dilinin Grammatikası”: Kazan Üniversitesi Profesörü Mirza Kâzım Bey’in Türkçeye ilgili yazdığı bu eser, 1839 yılında Kazan’da yayımlanmıştır. Eser, Rusça yazılmıştır ve özgün ismi “Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka” şeklindedir. Eserin Türkçenin dil bilgisiyle ilgili yazılmış ilk kitap olması dolayısıyla Mirza Kâzım Bey’e “Yüksek Demitov Ödülü” verilmiştir. Bu kitap, zamanında Türkçeyi öğrenmek isteyen Ruslar için ders kitabı; öğretmenler için ise yardımcı kitap olmuştur (Abdullayev, 1966, s. 69).

“Türk-Tatar Dilinin Elifbası”: Tiflis Gimnaziyası’nın Azerbaycan Türkçesi ve Farsça öğretmeni olan Budagov’un, özgün adı “Turetsko-Tatarskiy Bukvar” olan “Türk-Tatar Dilinin Elifbası” isimli ders kitabı, 1844 yılında yazılmıştır. Eser, Türkçeyi öğrenmek isteyenler için yazılmış, zamanında ders kitabı olarak kullanılmıştır (Abdullayev, 1966, s. 71).

“Kitab-i Türki”: Azerbaycan Türkçesinin öğretimi için kullanılan ders kitaplarına Mirza Şefi Vazeh ile Grigoryev’in 1852 yılında birlikte yazdıkları “Kitab-i Türki” adlı ders

kitabı da örnek gösterilebilir. 230 sayfadan oluşan bu ders kitabı, Mirza Şefi'nin ölümünden sonra, Grigoryev'in çabaları sonucunda bastırılmıştır.

Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Hikmetler ve Nesihetler” başlığıyla nasihat içeren cümleler yer almıştır. İkinci bölümde yazar, “Garabağname” ve “Derbendname” gibi eserlerden; üçüncü bölümde ise Fuzuli'nin gazellerinden örnekler vermiştir (Abdullayev, 1966, s. 72).

“Tatarskiy Bukvar” (Tatar Alfabeti): 1856 yılında Petersburg'da kitabın kapağında yazarının P. İ. R.¹ Azerbaycan Türkçesiyle ilgili eserlerinin üzerine kendi adının yerine bu kısaltmayı kullanan yazarın eseri, 77 matbaa baskısı sayfadan ve üç bölümden oluşmaktadır. Kitap zamanında Türkçeyi bağımsız öğrenmek isteyenler veya Rus okullarında okuyan öğrenciler için ders kitabı olarak kullanılmıştır.²

“Kitab-ün Nesayeh”: 1857 yılında Mirza Nesrullah İbn Mirza Kurban Şirvanî, “Kitab-ün Nesayeh” isimli ders kitabını el yazması şeklinde baskıya hazırlamıştır. İki bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde, genellikle insanlarda olan iyi yönlerden; ikinci bölümünde ise kötü yönlerden bahsedilmiştir. 137 büyük hacimli ve uzun sayfalı kâğıtlara el yazısıyla yazılmış bu kitap, zamanında önemli bir ders kitabı olarak kullanılmıştır (Abdullayev, 1966, s. 80-81).

“Praktičeskoe Rukovodstvok Turetsko-Tatarskomu Aderbidjanskomu Nareçiyu” (Türk-Tatar Azerbaycan Dilinin Pratik Kılavuzu): Bu eser, 1857 yılında Budagov tarafından yayınlanmıştır. 20 üniteden oluşan bu ders kitabında, önce kelimelerin fonetik ve morfolojik yapısı ve tercümesi, sonra Rusçadan Azerbaycan Türkçesine ve Azerbaycan Türkçesinden Rusçaya çeviriler verilmiştir. Yazar, her ünitenin sonunda metinde olan kelimelerin morfolojik tahlilini ve onların sentaks özelliklerini açıklamıştır. Bu eser, Ruslara Azerbaycan Türkçesini öğretmek amacıyla yazılmıştır.

“Uçebnik Tatarskogo Aderbidjanskogo Nareçiya” (Tatar-Azerbaycan Dili Ders Kitabı): 1861 yılında Mirza Ebülhasan Bey Vezirov, “Uçebnik Tatarskogo- Aderbidjanskogo Nareçiya” (Tatar-Azerbaycan Dili Ders Kitabı) isimli bir ders kitabı yazmıştır. Bu kitabın asıl amacı, tercümanlara Azerbaycan Türkçesini öğretmek olmuştur. Yazar, ders kitabının başında

¹ “Tatarskiy Bukvar” isimli eserin asıl yazarının ismi Romanov İoakim Konstantinoviç'tir. V. İ. Lenin adına Moskova Devlet Kütüphanesindeki belgelerde P-protiirey (baş keşiş), İ-İoakim, R-Romanov olarak geçmektedir (Abdullayev, 1966, s. 76).

² P. İ. R. (1856) Tatarskiy Bukvar. Petersburg.

sesler hakkında genel bilgi vermiş, daha sonra genellikle Profesör Mirza Kâzım Bey'in gramer kitabında olan bilgileri sadeleştirerek yazmıştır.

“Srvnitelnaya Xrestomatiya Turetskogo Yazıka” (Türk Dilinin Mügayiseli Müntehabatı): 1866 yılında Lazarev, Moskova'da “Türk Dilinin Mügayiseli Müntehabatı” adlı ders kitabı yayınlamıştır. 348 sayfalık bu ders kitabında okuma parçaları verilmiştir. Giriş bölümünde yazar, bu ders kitabını Ruslara Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesini öğretmek için yazdığını belirtmiştir (Abdullayev, 1966, s. 82). Kitabın girişinde ayrıca Azerbaycan Türkçesinin öneminden, geniş bir şekilde Asya ülkelerinde ve Yakın Doğu'da yayılmasından bahsedilmiş; ikinci sayfasında ise Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesinin aynı olmadığını belirtmiştir.

“Srvnitelnıy Slovar Turetsko-Tatarskix Nareçiy” (Türk-Tatar Dilinin Mukayeseli Sözlüğü): Petersburg Üniversitesi'nin Şarkiyat Fakültesinin Doçenti Lazar Budagov'un 1869 yılında yazdığı bu eser, 415 sayfadan oluşmaktadır. Eserin başında yazar, bu sözlüğü yazarken yararlandığı kaynaklardan bahsetmiş; Arap harflerinin kelimenin başında, ortasında ve sonunda yazılması kurallarını açıklamış ve onları Rus harfleri ile karşılaştırmış; daha sonra alfabe sırasına göre Türkçe sözcüklerin Rusça karşılıklarını vermiştir.³

“Veten Dili”: Aleksey Osipoviç Çernyayevski'nin ses yöntemiyle yazılmış ilk Azerbaycan Türkçesi ders kitabı olarak bilinmektedir. Bu kitabı Çernyayevski, Reşid Bey Efendiyev'e yazdırmış ve 1882 yılında taş baskıda yayınlamıştır. Kitap 48 sayfadan oluşmaktadır. Her yıl bazı değişiklikler yapılarak 1910 yılına kadar basılan “Veten Dili” Azerbaycan okullarında ders kitabı olarak uzun yıllar kullanılmıştır (www.edu.gov.az/upload/file/cixish-20.11.10 pdf).

Çernyayevski, “Veten Dili” ders kitabının kullanımı için “Üsul Kitabı” isimli bir öğretmen kılavuz kitabı da yazmıştır. 1888 yılında Çernyayevski, “Veten Dili” kitabının ikinci cildini Sefereli Velibeyov'la birlikte Tiflis'te bastırmıştır. Bu ders kitabı, ikinci sınıfta okuyan öğrenciler için yazılmış 150 sayfalık okuma metinlerinden oluşmaktadır (Abdullayev, 1966, s. 104).

“Fenn-i Serf-i Türki”: Dil bilimci ve Azerbaycan Türkçesi öğretmeni Halefi Mirza Muhammed Afşar tarafından Gori Öğretmen Okulu öğrencileri için yazılan “Fenn-i Serf-i Türki” isimli bir ders kitabı, 90 el yazması sayfadan ve iki bölümden oluşmaktadır.

³ Budagov, (1869) Srvnitelnıy Slovar Turetsko-Tatarskix Nareçiy, Petersburg.

Kitabın üzerinde baskı tarihi belirtilmemiştir. Yazar, kitabın girişinde dilin kurallarını öğrenmenin öneminden, sözlük, morfoloji ve sentaksın tanımlarından bahsettikten sonra M. E. Vezirov'un "Uçebnik Tatarskogo-Aderbaydjanskogo Nareçiya" kitabını Ruslara Türkçeyi öğretmek için Rusça yazdığından Türk çocuklara faydalı olamadığını vurgulamış; Türk çocuklarının Türkçenin kurallarını öğrenebilmesi için "Fenn-i Serf-i Türki" eserini yazdığından bahsetmiştir (Afşar, ?, s. 4-7).

"Samouçitel Tatarskogo Yazıka ili Rukovodstvo" (Kendi Kendine Tatarca Öğrenimi veya Kılavuzu): 1887 yılında Garyagin kazası (şimdiki Fuzuli ilçesi) Gargabazar köy okulunun öğretmeni Tahirov, Ruslara Türkçeyi öğretmek için "Samouçitel Tatarskogo Yazıka ili Rukovodstvo" (Kendi Kendine Tatarca Öğrenimi veya Kılavuzu) isimli bir ders kitabı yazmıştır. 12 Haziran 1890 tarihinde Tiflis'in başhakemi 398 sayfalık el yazması ve altı bölümden oluşan bu kitabın yayınlanmasına izin vermiş fakat buna rağmen bu eser, yayınlanmadan el yazması şeklinde kalmıştır. ⁴

"Risale-i Hüruf ve Tehgig-i Hüüt": 1890 yılında Şükürullah Meherremzâde Garabaği, "Risale-i Hüruf ve Tehgig-i Hüüt" adlı bir kitap yazmıştır. 581 sayfadan oluşan bu el yazması bir sayfalık girişten, 3 mukaddimeden, 4 bölüm ve son sözden oluşmaktadır.

"Hazine-i Ehbar": 1891 yılında Sefereli Velibeyov, Tiflis'te iki cilt, 240 sayfadan oluşan "Hazine-i Ehbar" adlı bir eser yazmıştır. Kitap, Azerbaycan Türkçesinde yazılmış geniş ve tefsirli bir sözlüktür. Yazar, eserde alfabe sırasıyla tarih, coğrafya, edebiyat hakkında ve bazı tarihî şahsiyetlerin biyografileriyle ilgili kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca, eserde Azerbaycan, Osmanlı tarihine, Arap, Hint, İran, Yunanistan, Roma vb. devletlerin ve meşhur tarihî yerlerin tanıtımı da yapılmıştır.

"Kitabçe-i Edebiyye": 1893 yılında Tebriz'de Mirza Sadık ibn Molla Esedulla Tebrizi "Kitabçe-i Edebiyye" adlı bir ders kitabı yazmıştır. Bu kitap taş baskısında basılmıştır ve 158 sayfadan oluşmaktadır. Eser, zamanında mollahanelerde kullanılan ders kitaplarından biri olmuştur. "Kitabçe-i Edebiyye", Mirza Sadık'ın yazdığı ve yayınlattığı beş bölümden oluşan "Hamse-i Edebiyye" ders kitabının ikincisidir.

"Hatt-i Talik ve Nastalig": 1894 yılında Gori Seminaryası'nın Azerbaycan Türkçesi öğretmeni Abdülsalam tarafından yazılmış "Hatt-i Talik ve Nastalig" adlı güzel yazı kitabı

⁴ Tahirov, (1887) Samouçitel Tatarskogo Yazıka ili Rukovodstvo, Kargabazar.

Tiflis'te yayınlanmıştır. Bu ders kitabı altı sermeşkten (öğrencilerin öğrenmesi için verilen örnek yazı) oluşmaktadır.

“Veten Dili”: Güney Azerbaycanlı öğretmen Mirza Hesên Rüşdiyye'nin 1894 yılında yazıp Tebriz'de yayınlattığı “Veten Dili” ders kitabı Arap alfabesinin öğretilmesinin kolaylaştırmış ve 60 saatlik öğretim süresinde öğrencilere kendi ana dillerinde yazıp okumayı öğretmiştir (Abdullayev, 1966, s. 237). 110 sayfa ve iki bölümden oluşan bu kitap, Güney Azerbaycan'da Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış ilk ders kitabıdır.

“Kitab-i Pendi-Etfal”: 1899 yılında Şuşa'da öğretmenlik yapan Mirza Elesker Növres, “Kitab-i Pendi-Etfal” (Çocuklara Nasihat Kitabı) adlı el yazması şeklinde bir ders kitabı yazmıştır. 30 sayfadan oluşan bu kitapta birçok manzum didaktik metin yer almaktadır.

“Türk-Azerbaycan Dilinin Mühteser Serf-Nehfi”: 1899 yılında Neriman Nerimanov tarafından yazılmış bu ders kitabı, zamanında Rus-Müslüman okullarında Azerbaycan Türkçesini öğretmek için kullanılmıştır. Kitap 47 sayfadan ve şu bölümlerden oluşmaktadır: mukaddime, fonetik, morfoloji, sentaks, morfoloji ve sentaksla ilgili alıştırmalar.⁵

“Arabsko-Persidsko-Turetsko-Russkie Razgovori” (Arapça-Farsça-Türkçe-Rusça Diyaloglar): 1900 yılından itibaren Bakü'de kent okulunda Azerbaycan Türkçesi öğretmeni olarak çalışan, Lazarev Enstitüsünde okumuş İvan (Yahya Bey) Hagverdiyev, Azerbaycan, Arap, Fars ve Rus dillerinde “Arabsko-Persidsko-Turetsko-Russkie Razgovori” adlı diyaloglardan oluşan bir sözlük yazmıştır. Bu kitap, 40 diyalogdan oluşmaktadır. Eser Azerbaycan, Rus, Fars ve Araplara konuşma dilini öğretmek ve onların bir birlerini anlamasını sağlamak için kullanılmıştır.

“Samouçitel Tyurkskago Yazıka Kavkazsko-Azerbaydjanskago Nareçiya” (Kendi Kendine Türk Dilinin Kafkas-Azerbaycan Lehçesinin Öğrenimi): 1902 yılında Soltan Mecid Genizade'nin Ruslara Azerbaycan Türkçesini öğretmek için yazdığı bu eser üç bölümden oluşmaktadır. Yazar bu eseri Azerbaycan Türkçesinin bağımsız öğrenilmesi için yazmıştır. Kitap farklı yıllarda birkaç kez basılmıştır. Eser, 1922 yılında beşinci kez baskıdan çıkmıştır.⁶ Genizade'nin yazdığı ikinci eserin adı “Grammatika Tyurkskago Yazıka

⁵ Nerimanov, (1899) Türk-Azerbaycan Dilinin Mühteser Serf-Nehfi, Bakü.

⁶ Ganiev, (1922) Samouçitel Tyurkskago Yazıka Kavkazsko-Azerbaydjanskago Nareçiya, Bakü.

Kavkazskogo-Azerbaydjanskogo Nareçiya” (Türk Dilinin Kafkas-Azerbaycan Lehçesinin Dil Bilgisi) şeklindedir.⁷

“Gevaid-i Lisan-i Türkî”: 1902 yılında öğretmen İslam Bey Gebulov, Bakü’de “Gevaid-i Lisan-i Türkî” adlı bir ders kitabı yazmıştır. Bu ders kitabının üzerinde “Mekatib-i evveliyede ve rüşdiyyede tedris olunması iktiza eder.” cümlesi yazmaktadır. Bu kitap, 42 sayfadan oluşmakta ve içinde 12 ünite yer almaktadır.

“Töhfetü'l- Arifin Lisan-i Türkî”: 1902 yılında Mirza Necefgulu Müderris Hacı İman oğlu Şirvanî, “Töhfet-ül Arifin Lisan-i Türkî” adlı bir ders kitabı yazmış ve Bakü’de yayınlamıştır. 40 sayfadan oluşan kitabın mukaddimesinden Mirza Necefgulu’nun Bakü’de bir mahalle okulu açtığı, orada Azerbaycan Türkçesi, Farsça ve Arapça öğrettiği belli olmaktadır. Yazar, bu ders kitabını kendi okulunda okuyan öğrenciler için okuma materyali olarak yazmıştır.

“Hazainü'l- Etfal”: Yine 1902 yılında Tiflis’te Mir Seyfeddin Seyidov Şirvanî, “Hazainü'l- Etfal” adlı okuma kitabı yayınlamıştır. Bu kitap 75 sayfadan ve 35 küçük hikâyeden oluşmaktadır.

“Şagirdlere Hediye”: 1902 yılında öğretmen Mirze Balagardaş Hacıyev, Bakü’de “Şagirdlere Hediye” adlı bir ders kitabı yayınlamıştır. 92 sayfadan oluşan bu kitabın 25. sayfasına kadar alfabe öğretilmiş, 25. sayfadan sonra ise okuma parçaları verilmiştir. Mirze Balagardaş Hacıyev, aynı zamanda 1903 yılında Bakü’de “Gafgaz İstilahı” adlı bir ders kitabı yazmış ve el yazması şeklinde taş baskıda bastırmıştır. Bu kitap, yazarın bir yıl önce yazdığı “Şagirdlere Hediye” adlı kitabın daha gelişmiş şeklidir. Kitabın 26. sayfasından itibaren yaklaşık seksen okuma parçası verilmiştir. Bu kitap, zamanında mollahanelerde ana dilini öğretmek için ders kitabı olarak okutulmuştur.

“Usul-i Tedris ve Telim-Terbiyye”: 1906 yılında Hasan Sabri Eyvazov, “Usul-i Tedris ve Telim-Terbiyye” isimli bir eser yazmış ve Bakü’de yayınlamıştır. Yazar, bu eserde öğretim yöntemleri ve eğitim öğretim hakkında geniş bilgiler vermiştir.

“Türk Dili yahut Türkçe Giraet”: Gence şehrinin Bağbanlar Rus-Müslüman okulunun öğretmeni Abbas Mollazâde, ilkokulların ikinci sınıfları için “Türk Dili yahut Türkçe Giraet” adlı bir kitap yazarak 1907 yılında Gence’de yayınlamıştır. Kitap 38 sayfa, 4 bölüm ve

⁷ Ganiev, (1922) Grammatika Tyurkskago Yazıka Kavkazskogo-Azerbaydjanskogo Nareçiya, Bakü.

50 paragraftan oluşmuş, ilk sayfada Arap alfabesi, sonra da bu alfabeyi oluşturan harflerin tasnifi verilmiştir. Kitabın birinci bölümünde 10 paragraflık küçük metinler; ikinci bölümünde 12 paragraf; üçüncü bölümünde 12 manzum paragraf; dördüncü bölümünde ise 16 küçük didaktik parça yer almıştır.

“Nümune-i Tedris ve Terbiyye”: 1907 yılında öğretmen Şeyhzâde Hafız Memmedemin, “Nümune-i Tedris ve Terbiyye” adlı eserini Bakü’de yayınlattır. 47 sayfadan oluşan bu eserde eğitim öğretime yönelik sorunlardan ve öğretim yöntemlerinden bahsedilmektedir. Yazar ayrıca, 1908 yılında Bakü’de “Fesahet ve Belagat, Fenn-i İnşa ve Usûli Kitabet” adlı bir eser de yayınlattır. 108 sayfalık bir eseri yazar, o zamanlar Bakü Neşri Maarif Meclisi vasıtasıyla açılmış “Darümuallimini-İslamiye”de Azerbaycan Türkçesi öğretmeni olarak çalışırken yazmış ve yayınlattır. Üç bölümden oluşan kitabın birinci bölümü “Fenn-i İnşa ve Kitabet” diye adlandırılmıştır. Bu bölüm 10 üniteden oluşmaktadır. “Fesahet ve Belagat” diye adlandırılan ikinci bölüm, soru-cevap şeklinde hazırlanmış 6 dersten oluşmaktadır. “Müntehib Mektup ve Makaleler” adlı üçüncü bölümde ise altı makale yer almaktadır.

“Rehber-i Sarf”: 1910 yılında Gafur Reşad Mirzezâde ve Memmedsadık Ahundzâde, Bakü’de 66 sayfadan oluşan “Rehber-i Sarf” adlı bir ders kitabı yayınlattır. Kitap, altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kelime ve cümleden; ikinci bölümde isim, sıfat, edat, zamir *vb.* sözcük türlerinden; üçüncü bölümde mastar, fiil; dördüncü bölümde edatlardan; beşinci bölümde cümle tahlilinden; altıncı bölümde ise tasrifin izahından bahsedilmektedir.

“Hediyetü’l-Etfal”: 1911 yılında Bakü altı sınıflı şehir okulunun öğretmeni Hacı Mirağa Mir Möhsünzâde Naseh, Bakü’de “Hediyet-ül Etfal” (Çocuklara Hediye) adlı bir ders kitabı yayınlattır. Naseh’in bu kitabı 51 sayfadan ve 43 manzum parçadan oluşmaktadır.

“Ana Dili”: 1911 yılında Tiflis’te Yerevan okul öğretmenleri tarafından 48 sayfadan oluşan “Ana Dili” adlı bir kitap yayınlanmıştır. Bu kitap, Erivan’da Rus-Müslüman Okulunun öğrencileri için sesli yöntemle yazılmış bir ders kitabıdır.

“Tamam Elifba”: 1912 yılında Mirza Hüseyin Hasanzâde-i Yerevanî, Tiflis’te “Tamam Elifba” adlı bir kitap yayınlattır. 38 sayfadan oluşan bu kitap ilkokulların birinci sınıflarında okutulmak için yazılmış bir alfabe kitabıdır. Kitabın başında yazar “Gabaglama” başlığı ile bir mukaddime vermiştir. Burada o, Arap alfabesiyle yazılmış eski yazı kurallarına karşı çıkmış; Azerbaycan Türkçesini öğrenmek için Arap alfabesini kullanmamak gerektiğini ve

yazdığı bu kitapla isteyenin bir ayın içinde Azerbaycan Türkçesini öğrenebileceğini vurgulamıştır.

“Ata-Baba Nesihetleri”: 1912 yılında Bakü’de Mirza Celal Yusifzâde, “Ata-Baba Nesihetleri” adlı bir ders kitabı yazmıştır. Bu kitap çocuklar için yazılmış 16 sayfalık manzum bir eserdir. Yazar kitapta “Nasihatler”, “Terkib-i Bent”, “Hükema Sözleri”, “Hikâyet”, “Menşe-i Edeb” başlıklarıyla nasihat içeren parçalar vermiştir.

“Dil Rehberi”: 1913 yılında Bakü’de Zeynalabdin İpçizâde tarafından “Dil Rehberi” adlı bir kitap yayınlanmıştır. Kitabın ikinci sayfasından on beşinci sayfasına kadar öğrencilere soru-cevap yöntemiyle dil bilgisi kuralları öğretilmiştir.

“Mübtediler Üçün Birinci İl Elifba”: 1913 yılında Gence şehir okulunun Türkçe öğretmeni Mirza Abbas Abbaszâde, “Mübtediler Üçün Birinci İl Elifba” adlı ders kitabını Bakü’de yayınlamıştır. Bu eser, sesli yöntemle yazılmış 51 sayfalık bir ders kitabıdır. İki bölümden oluşan bu kitabın birinci bölümünde alfabe öğretilmiş; harflere uygun kelimelerin resimleri verilmiştir. İkinci bölümde ise küçük okuma parçaları verilmiştir.

“Nesihet’ül-Etfal”: 1913 yılında Tiflis’te, Ali Mirza Nerimanov Senani tarafından, ilköğretimin ikinci sınıflarında okuyan öğrenciler için, “Nesihet’ül-Etfal” isimli bir ders kitabı yayınlanmıştır. 41 sayfadan oluşan kitabın içinde yüz küçük hikâye yer almıştır.

“Hatırat”: 1913 yılında Manafzâde Sabit adlı eğitimci bir şair, Bakü’de “Hatırat” adlı 40 sayfalık bir kitap yayınlamıştır. Yazar, bu kitabıyla yaşlıları ve çocukları eğitim almak için heveslendirmeye çalışmıştır.

“Türkçeden Rusçaya Lüğet”: 1914 yılında Bakü’de Doktor Gara Garayev, “Türkçeden Rusçaya Lüğet” adlı bir kitap yazmıştır. Gara Garayev’in bu kitabı farklı yıllarda birkaç kez yayınlanmıştır. Yazar, bu eseriyle Azerbaycan Türklerine Rusça; Ruslara ise Azerbaycan Türkçesini öğretmeyi amaçlamıştır.

“Son Türk Elifbası”: 1919 yılında öğretmen Abdulla Bey Efendizâde, Bakü’de “Son Türk Elifbası” adlı 34 sayfadan oluşan bir ders kitabı yayınlamıştır. Yazar, kitapta Arap ve Latin alfabesini mukayeseli bir şekilde vermiştir.

“Mühteser Sarf-i Türkî”: 1919 yılında Ahmet Rasim tarafından yazılmış “Mühteser Sarf-i Türkî” adlı kitap, Bakü’de yayınlanmıştır. 55 sayfadan oluşan bu kitap, soru-cevap

yöntemi ile harfler hakkında bilgiyle başlamıştır. Kitap, daha çok Osmanlı Türkçesiyle yazılmış; kitapta verilen örneklerin çoğu Türk edebiyatından alınmıştır.

Ermeni bilim adamı ve yazar Haçatur Abovyan da Azerbaycan Türkçesinin dil bilgisi hakkında bir kitap yazmıştır. Bu eser basılmamış ve bir defterde el yazması şeklinde Ermenistan İlimler Akademisinde saklanmıştır. Eser, Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi için Rus dilinde yazılmıştır. Yazar, bu eserde Azerbaycan Türkçesinin dil bilgisi kurallarını, özellikle cümle yapısı ve cümlelerin tahlili yolları hakkında bilgi vermiştir. Kitaptaki cümleler önce Azerbaycan Türkçesiyle, daha sonra Rusçaya tercüme edilerek verilmiştir (Abdullayev, 1966, s. 71).

1883 yılında Seyid Ünsizâde, Tiflis'te nazımla yazılmış bir ders kitabı yayınlamıştır. 98 sayfadan oluşan bu kitap, daha çok İslamiyet'i tebliğ etmek amacıyla yazılsa da zamanında bir ders kitabı olarak kullanılmıştır.

1893 yılında Mirza Sadık Fani adlı bir öğretmen, Azerbaycan Türkçesinin mollahanelerde öğretilmesi için el yazması şeklinde bir ders kitabı yazmıştır. 103 sayfalık defter yapraklarından oluşan bu eserin adı belli değildir.

1901 yılında Molla Abdülkadir-ül Kuranî, el yazması şeklinde 125 sayfalık bir defterde Arapçayı ve Azerbaycan Türkçesini öğretmek için bir ders kitabı yazmıştır. Bu ders kitabında yazar, Arapçanın grameriyle ilgili geniş bilgi vermiştir.

2 Ocak 1902 tarihinde öğretmen Abdulla Memmedzâde, öğrenciler için okul sözlüğü yazmıştır. Bu sözlük el yazması şeklinde küçük bir defterde yer almakta ve üzerinde "Kafkasya'da müstamel Türk dilinin nadir telaffuz olunan veya hiç telaffuz olunmayıp eskiyen kelimelerin küçük lügatidir." cümlesi yazmaktadır.

1909 yılında şair ve öğretmen olan Abdülhalık Gafarzâde Cennetî, Bakü'de iki bölümden oluşan bir ders kitabı yayınlamıştır. Birinci bölümün adı "Tecvidül Müntehebül Etfalül-Mekteb", ikinci bölümün adı ise "Sebilül Cemil Fi Beyanüttersil"dir. Bu kitap zamanında mollahanelerde Azerbaycan Türkçesini ve Farsçayı öğretmek için ders kitabı olarak kullanılmıştır.

1911 yılında Molla Ağaseyid Mir Haliloğlu, Farsça ve Azerbaycan Türkçesiyle bir ders kitabı yazmıştır. Bir defterde el yazması şeklinde olan bu eserde insan ve hayvan hayatıyla ilgili küçük hikâyeler, atasözleri yer almaktadır. Kitapta her günün tarihi gösterilmekle 124 ünite verilmiştir.

Azerbaycan Türkçesiyle yeni yöntemlerle ilk ders kitabı hazırlama girişimi Mirze Fetheli Ahundov'a aittir. Ahmedov, bazı araştırmacıların Ahundov'un "Elifba" isimli bir ders kitabı yazdığını ve bu kitabın 1868 yılında Tiflis'te yayımlandığını kanıtlamaya çalıştıklarını yazmıştır. Ahmedov, kendi araştırmaları sonucunda Ahundov'un Tiflis Kaza Okulundaki görevinden ayrılması dolayısıyla bu ders kitabını yazmayı bitiremediğini ve bu kitabın yayınlanmadığını da vurgulamıştır (Ahmedov, 1985, s. 32).

XIX. yüzyılın 30'lu, 40'lu yıllarından itibaren Azerbaycan Türklerinin yanı sıra diğer milletlerden olan öğretmenler de Azerbaycan Türkçesinin öğretimi ile ilgilenmiş, bu dilde ders kitapları ve çeşitli materyaller hazırlamaya önem vermişlerdir. Azerbaycan, Rusya'nın hâkimiyetine girmeden önce Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış kitapların basılması için bir matbaa olmadığından yazılan ders kitapları uzun süre yayınlanmadan kalmıştır. Bu ihtiyaç doğrultusunda, Tiflis Gimnaziyasının başöğretmeni D. Arzanov kardeşi Y. Arzanov'la 1837 yılında Tiflis'te bir matbaa açmıştır. Arzanov kardeşlerinin matbaası, Azerbaycan'da yayıncılığın gelişmesinde ciddi bir gelişme yapmasa da Azerbaycan Türkçesiyle birkaç ders kitabının basılmasına vesile olmuştur. Transkafkasya Okullarının Müdürü Dementyev tarafından yazılan "Azerbaycan Dilinin Yazı Numuneleri" (Elifba) ve "İlk Okuma Üçün Temsiller ve Povestler" bunlara örnek gösterilebilir (Ahmedov, 1985, s. 33).

Dementyev'in yazdığı bu iki kitap, Gürcistan'ın başhakemi tarafından beğenilerek Transkafkasya ülkesinin okullarında okutulmak için kabul edilmiş ve Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi için yayınlanmış tek materyal olarak bilinmiştir. Fakat her iki kitabın da nüshası saklanmamıştır. Ahmedov'un araştırmalarına göre bu kitaplardan birinin, 108 sayfadan oluşan "İlk Okuma Üçün Temsiller ve Povestler" ders kitabının, tek nüshası Erivan'da Myasnikov adına Merkezî Devlet Kütüphanesinde nadir kitaplar arşivinde saklanmaktadır. Bu ders kitabı, 1967 yılında Erivan'da Ermenice yayınlanmış ve "Ermeni Kitabı"nın birinci cildine dâhil edilmiştir. Ahmedov'a göre, bu kitabın bir Ermeni kitabı sayılması çok yanlıştır. Ahmedov, "Ermeni Kitabı"nın yazarının "İlk Okuma Üçün Temsiller ve Povestler" ders kitabına eklenen Azerbaycan-Rus-Ermeni lügatinden veya eserin Arzanovlar matbaasında yayınlanmasından dolayı bu kitabın Ermeni kitabı olduğunu varsaydığını ancak kitabın amacı, içeriği, şekli ve dili itibarıyla bir Azerbaycan kitabı olduğunu da vurgulamıştır (Ahmedov, 1985, s. 34).

4. Sonuç:

XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da programlarla ders kitapları arasındaki uyumsuzluklar, alanında tecrübeli öğretmenlerin eksiklikleri, yayınevlerinin ve bilimsel alanlarla ilgili terminolojik sözlüklerin yetersizliği gibi eksiklikler ana dili ders kitaplarının yazılması konusunda ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bu eksiklerin giderilmesi için XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında Azerbaycan'da ana dilini öğretmek için yazılmış ders kitabı ve diğer ders materyalleri hazırlamak alanında ilk adımlar atılmıştır.

Asıl amacının ana dilini öğretmek olduğu bilinen bu ders kitaplarının da ideolojik süreçlere takıldığı bilinmektedir. Şöyle ki Azerbaycan'da 1 Ocak 1929 tarihinde Latin alfabesine geçildikten sonra bu alfabeyle bazı ders kitaplar basılsa da bu uzun ömürlü olmamıştır. SSCB'de yapılan Ruslaştırma siyasetiyle Latin alfabesi 11 Temmuz 1939 tarihinden itibaren kaldırılarak Kiril alfabesine geçilmiş, böylece Sovyet ideolojisi ders kitaplarına da yansımıştır.

Bu eksikliklere rağmen Azerbaycan'da yeni faaliyete başlayan okullarda ana dili derslerinde okutulmak üzere gerekli ders kitaplarının olmasının gerekliliği düşüncesi, bu alanda çalışmalar yapılmasını da beraberinde getirmiş ve birçok Azerbaycanlı eğitimci Azerbaycan Türkçesini öğretmek amaçlı ders kitapları yazmaya başlamıştır. Azerbaycan Türkçesini öğretmek için yazılan bu yayınlar, yeni yöntemlerle ders kitapları yazma çalışmaları için de zemin hazırlamış, Azerbaycan'daki okullarda ana dili derslerinin daha verimli şekilde öğretilmesini sağlamıştır.

Kaynaklar

Abdullayev, A. (1966). *Azerbaycan dilinin tedrisi tarihinden*. Bakı: Maarif Yayınları.

Ahmedov, H. (1985). *Sovet edebiyatı yeni inkişaf merhelesinde*. Bakı.

Tagiyev, E. (1993). *Azerbaycanda mekteb tarihî, (XIX Esrin Ahırları, XX Esrin Evvelleri)*. Bakı: Maarif Yayınları.

www.edu.gov.az/upload/file/cixish-20.11.10.pdf, erişim tarihi: 13.10.2014.